

Európa és a földrajzi determinizmus – miért a legkisebb kontinens hódította meg a világot az utóbbi fél évezredben?

Tózsza István¹

Összefoglalás

Ez az írás a földrajzi determinizmus áttekintése után megpróbál geográfus választ adni arra a ténykérdésre, hogy az európai reneszánsz és felvilágosodás korától kezdve, a huszadik századdal bezárólag miért éppen a Föld legkisebb kontinensének a népei váltak gazdasági-politikai értelemben a világ uraivá?

A földrajzi fekvés jelentősége; a földrajzi determinizmus

Vajon az, hogy egy nép, egy társadalom mikor és hol képes országot, birodalmat építeni, gazdasági erőre és politikai érdekérvényesítésre szert tenni, függ-e attól a földrajzi (felszínalaktani, éghajlati, vízrajzi, talajtani, földtani) környezettől, ahol él? Meghatározza-e, determinálja-e a földrajz az egyes népek, társadalmak, kontinensek sorsát kultúrájukon és gazdasági fejlődésükön át? „*A földrajzi determinizmus felfogása szerint a társadalom és a kultúra jellegének, fejlettségének magyarázata a természeti környezet sajátásaiban keresendő*” (Gregory et al. 2009. pp 196–197). A földrajzi determinizmusnak, mint tudományos irányzatnak talán legnagyobb hatású képviselői Halford Mackinder, Friedrich Ratzel és Ellsworth Huntington, akik szerint a világ geostratégiai mozgatórugója Eurázsia központi régiójának természeti erőforrásaiért folytatott harc (Mackinder 1887); és, hogy a társadalmi folyamatok alakulásában a természeté a meghatározó erő (Ratzel 1882), valamint, hogy a földrajzi adottságok közvetlen hatást gyakorolnak az ott élő népek művészetére, vallására kormányzatára, oktatására és általában a civilizációjára (Huntington 1922). A földrajzi determinizmus olyan szélsőségesnek tekinthető nézeteknek is helyt adott, miszerint a trópusokon az állandó forró éghajlat az oka az ott eluralkodó tunyaságnak, akaratgyengeségnek és tudatlanságnak (Huntington 1915). Huntington térképei ennek megfelelően a „humánenergia” földrajzi szülőhazájaként Nyugat-Európát, Észak-Európa déli részét, Közép-Európát, valamint az USA északi felét jelölik.

A földrajzi determinizmus magyar képviselői közül ki kell emelni Fodor tudósai közül meg kell említeni Fodor Ferencet (1946), aki Huntingtonhoz hasonlóan a mérsékelt égöv alatti területek népeiben, országaiban látta a fejlődés motorját. Fodor Teleki Pál tanítványa volt és a Kárpát-medencét a gazdasági, társadalmi fejlődésre „ideális államtérrnek” tekintette rendkívül kedvező természetföldrajzi adottságai miatt (Fodor 1933).

A földrajzi determinizmus a 18. századtól kezdve fokozatosan egy ma már rasszistának tekinthető elképzeléssé vált, az európai gyarmati rendszer terjeszkedésével egyidejűleg, amely ebben látta a saját hegemoniájának, a fehér felsőbbrendűségnek a természeti igazolását. A tudományos érvelés hatalmi eszköz is volt a globális gyarmati rend legitimálására. Az európai földrajzi determinizmus fő gondolata az volt, hogy a mérsékelt övezet klímája teremtette meg az emberi fejlődés számára ideális körülményeket, s ez egyben tudományosan igazolta az északi, európai (és az ebből – a 18. századtól kezdődően – kialakuló észak-amerikai) fehér civilizáció

¹ Egyetemi tanár, Neumann János Egyetem, Gazdaságföldrajzi és Településmarketing Központ

felsőbbrendű fejlődését a világ többi népével szemben (Ginelli, 2017). Sluyter (2003) szerint az új földrajzi determinizmus – a hitelét veszített rasszizmus helyett – az afrikai, és egyes ázsiai régiók gazdasági elmaradottságának „sorsszerűségét” lenne hivatott alátámasztani. Az éghajlatnak tulajdonított meghatározó szerep szerint a népvándorlásokat is az éghajlatváltozások idézték elő; ez a földrajzi determinizmus egyik iránya, a klímadeterminizmus (Behringer, 2007).

A földrajzi determinizmus ellenpólusaként megjelentek a társadalom, a társadalmi fejlődés gyorsaságát a természeti fejlődés lassúságával szembeállító földrajzi elméletek, amelyek ennek jegyében negligálták a természet szerepét az ún. földrajzi nihilizmusban testet öltve. A II. világháború után a Sztálini kinyilatkoztatások jegyében a szocialista országok földrajzában teljes mértékben elutasították a földrajzi adottságok meghatározó szerepét, s a fejlődést az ideológia által vezérelt tervgazdaságnak tulajdonították. Ennek a folyamatnak a „hősi halottja” az Aral-tó/tenger Közép-Azsiában az egykori Szovjetunióban.

Nietzsche filozófiájának földrajzi megjelenése a földrajzi determinizmus tagadása; a földrajzi nihilizmus, amely szerint a társadalmi fejlődés nagymértékben független a természeti környezettől, és elsősorban a belső, emberi törvényszerűségek mentén halad. A természet szerepének tagadását jelenti a társadalmi és a gazdasági folyamatokban. A földrajzi nihilisták abból a valós tényből indulnak ki, hogy a földrajzi tényezők abszolút értelemben vett szerepe a gazdaság fejlődésében hosszú távon egyre kisebb lett, és a társadalom általános jóléte egyre kevésbé függött a természettől (Kulcsár, 2009).

A magyar regionális tudomány megteremtője, Enyedi György már az 1970-es évek elején, az akkor még a sztálini földrajzi nihilizmus által uralt magyar földrajztudományban már megfogalmazta, hogy a nagy földrajzi régiókban – akár kontinensnyi vagy kontinensrésznyi méretekben – a társadalom fejlődésének üteme, iránya, a gazdaság térszerkezete a földrajzi környezet hatása alatt alakul (Enyedi, 1972).

A földrajzi determinizmus és nihilizmus közötti középút jelenleg a földrajzi adottságok fenntartható gazdálkodással történő kihasználtságát hangsúlyozza, miszerint az ember – környezet kölcsönhatások feltárása és jobb megértése iránt megnyilvánuló széles körű érdeklődés szakít a régi tabukkal, és a gyors környezetváltozás társadalmi hatásainak felmérésében, lehetőségének, módjainak és korlátjainak kutatásában a földrajznak aktív részt kell vállalnia (Harden, 2012). A földrajzi determinizmus szerepét, megjelenését a földrajztudományban Probáld Ferenc (2016) a töle megszokott zseniális tömörséggel és precizitással foglalja össze és értékeli.

Amennyiben a mesterséges intelligencia rövid véleményét kérjük, az így hangzik: „A földrajzi determinizmus olyan elmélet, amely szerint a földrajzi helyzet és a természeti adottságok határozzák meg vagy erősen befolyásolják egy adott terület, kultúra vagy embercsoport fejlődését és jelenlegi helyzetét. Ez a felfogás azt sugallja, hogy a földrajzi adottságok szinte elkerülhetetlenül formálják a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokat. A földrajzi determinizmus geopolitikai célokra is felhasználható. Bírálói szerint a földrajzi determinizmus figyelmen kívül hagyja az emberi tényezők és az összetett társadalmi folyamatok jelentőségét.”

Hogyan nyerte meg Európa a jólétért folytatott versenyt?

Joel Mokyr (2017) az illinois-i Northwestern Egyetem professzora a fenti címen megjelent könyvében a földrajzi nihilizmus felől közelítve próbálja megmagyarázni Európa kivételes gazdasági fejlődésének okait. Figyelemreméltó eszmefuttatásának a tanulása, hogy még ha

kizárólag eszmei alapon magyarázzuk meg Európa sikerét, a háttérben – ahogy Enyedi professzor is rámutatott – mindig ott áll a „széttagoltság”, mint varázsszó, amely viszont a kis kontinens földrajzi sokféleségéből ered.

Mokyr idézi az üzleti ciklusok világhírű szakértőjének, Robert Lucas Nobel-díjas közgazdásznak egy 1988-as állítását, miszerint az európai megkülönböztetett gazdasági növekedés eredetének kutatásában, ti., hogy pl. miért London, Párizs és Rotterdam, nem pedig Peking, Kairó és Isztambul volt az újkort elindító gazdasági forradalom bölcsője, „nehéz bármi másra gondolni, mint a kultúrára.” Hiszen már az ókorban hatalmas tudásanyag halmozódott fel Egyiptomban, az Alexandriai könyvtárban, a babiloni, indiai, kínai tudás és kultúra messze megelőzte a korabeli Európa akkor még kőkorszaki szintű tudományos, művészeti tevékenységét. Mi volt az a mozzanat az európai tudományos és művészeti, kulturális környezetben, ami előidézte azt a tudományos-technikai előrelépést, amely az európai gazdasági fellendüléshez vezetett?

Az újkor hajnalán a gőzmeghajtást, a járványok elleni védőoltásokat, a kokszt vaskohászati felhasználását olyan művelt, tudós személyiségek fedezték fel, akik kivétel nélkül kapcsolatban – hálózatban – álltak egymással; levelezéssel osztották meg, fejlesztették tudásukat, ún. „tanult társaságok” alakultak ki. Ezek a tudósok Francis Bacon felismerése nyomán meg voltak róla győződve, hogy a természeti jelenségek megértése és a természeti törvények megismerése hozzájárul az emberiség életkörülményeinek javításához. Tevékenységük nyomán – idézi Mokyr ismét Robert Lucas közgazdászt, az Európában – elsőként – megjelenő ipari forradalommal az emberiség és elsősorban a nyugat-európai lakosság fizikai életszínvonalának és fizikai kényelmének a területén addig soha nem látott sebességű fejlődés következett be, amelyet „a világtörténelem legnagyobb gazdasági eseményének kell tekintenünk.” Hogyan ment ez végbe?

Az újkorig a tudósok feltétel nélkül tiszteletben tartották az ókori tudósok és gondolkodók megállapításait úgy a technológiát, az orvostudományt, mint a filozófiát, a vallást és a kultúrát tekintve. Nem kérdőjelezték meg a Talmud, a Korán, a Biblia vagy Konfuciusz állításait, vita nélkül elfogadták és tisztelték Arisztotelészt, Ptolemaioszt, a Galénosz és Hippokratész orvosi iskoláinak gyakorlatát. Az újkorban viszont empirikus kritika tárgyává tették, nem egyszer megkérdőjelezték a klasszikus iskolák tanításait a XVI. századi tudósgeneráció képviselői: úgy, mint pl. az orvos Paracelsus és William Harvey, az Arisztotelészt megkérdőjelező Petrus Ramus filozófus, a csillagász Tycho Brahe vagy a vegyész Robert Boyle. Megjelent a *nullius in verba*² szlogen, még pedig az angol „tudományos akadémia”, a *Royal Society* jelmondataként! Kiderülni látszott, hogy a fejlődés hajtóereje a tudásvágy és a kételkedés, a szkepticizmus. De mindez miért éppen Európában és nem Kínában, Indiában vagy az Oszmán Birodalomban jelent meg? Talán azért, mert az újkorban Európa atlanti kapuhelyzetű kikötőiből elindultak az első földrajzi felfedezők? Mert Európában feltalálták pl. a mikroszkópot, a távcsövet és a vákuum szivattyút, ami kognitív disszonanciát okozott, ami viszont újabb és újabb tudás, ismeret megszerzésére ösztönözte az európai felfedezőket, tudósokat, kutatókat, művészeket? Ámbár az ókori birodalmakban is feltaláltak már pl. papírt, puskaport és a klasszikus filozófia, technológia, orvoslás is számtalan találmánnyal dicsekedhetett. Ezért más hajtóerőket is azonosítani kell.

A közgazdászok szerint – írja Mokyr – „az új eszméket a kereslet és a kínálat, valamint a társadalom kulturális hagyományai ösztönzik.” Mint más áruk esetében is, létrejön az eszmék piaca. Ide „hordták” és kínálták „eladásra” (megismerésre) új eszméiket olyan személyiségek, mint

² Latin: „Senki szavára nem adunk” – azaz csak az empirikával, kísérletekkel, matematikával bizonyított eredményeket fogadjuk el.

Luther, Kopernikusz, Spinoza, Galilei, Leibniz, Newton. A közgazdaságtan azt tanítja, hogy a versengő piacok termelékenyek, kreatívak, életképesek. A versenyhez sok versenyzőre van szükség. Ha sok a versenyző, de kicsi a piac befogadóképessége, a vevők száma – mert mondjuk kicsi az ország (a királyság, a hercegség, a grófság) – akkor felmerül a méretgazdaságosság problémája az eszmék piacán is. Európában, mivel a földrajzi szétagoltság miatt nem tudtak kialakulni nagy birodalmak, sok kicsi és közepes méretű politikai egység létezett az újkor hajnalán – is. Még a nagyobb egységek is, mint Spanyolország vagy Franciaország egymással versengő régiókra és városokra tagolódtak. Németország és Itália pedig évszázadokon át eleve számos miniállamra forgácsolódott szét. Ebben a sokszínű, versengő politikai környezetben az egyes közösségek nehezen tudták elnyomni az új eszméket, gondolatokat, még akkor is, ha azok tévesnek vagy éppen eretneknek tűntek. David Hume filozófus közgazdász írta 1742-ben: „A tudás fejlődése szempontjából semmi sem kedvezőbb, mint jó néhány szomszédos, független állam, melyeket a kereskedelem köt össze.” Egy-két szerencsétlen sorsú tudós, mint Szervét Mihály humanista, vagy Giordano Bruno csillagász kivételével a szellemi újítók, felfedezők, tudósok egy másik államba költöztek át, ahol szabadon megjelentethették műveiket, vagy éppen szabadon utazgattak szerte Európában, mint a svájci orvos Paracelsus, vagy a híres morva pedagógus, Comenius. Ilyet az egységes nagy birodalmak alattvalói nem tudtak megvalósítani. Ez csak Európában volt lehetséges – a kis kontinens nagy szétagoltsága miatt.

A szétagoltság azonban a már említett méretgazdaságossági deficit jelentkezett. Vesalius németalföldi orvos, Descartes francia filozófus vagy Newton angol fizikus műveit a kis létszámú anyanyelvi fogyasztói piac miatt nem volt érdemes kiadni. A XVI-XVII. század tudósai nem saját nemzetüknek, hanem az európai közösségnek írtak, s nem flamand, francia vagy angol nyelven, hanem latinul. A latin volt a *lingua franca* (közös nyelv) amelyen a tudósok írtak; könyveket és ezen a nyelven leveleztek is egymással – ezt a kereskedelem, a közlekedés és a posta tette lehetővé. Kialakult a *Respublica litteraria*, a tanult emberek „köztársasága”. Ha pl. Londonban egy új tudományos, művészi, kulturális elképzelés született, azt rövid időn belül megismerték és kommentálták Amszterdamban, Párizsban, Milánóban, Rómában, Stockholmban, Prágában, Bécsben. A többi kontinensről eltérően tehát Európa – miközben élvezte a szétagoltság előnyeit, az eszmék versenyét, a méretgazdaságossági deficit sem jelentett akadályt, hiszen kontinensnyi méretű volt az eszmék piaca. Voltaire írta a XVIII. században, visszatérve az újkor hajnalára: „A *Republique des Lettres* szinte észrevétlenül jött létre a háborúk és a vallási különbségek ellenére, s általa minden tudomány és művészet kölcsönösen segítette egymást. A tudósok minden szakterületen szorosra fonták e nagyszerű szellemi közösség kötelekeit.”

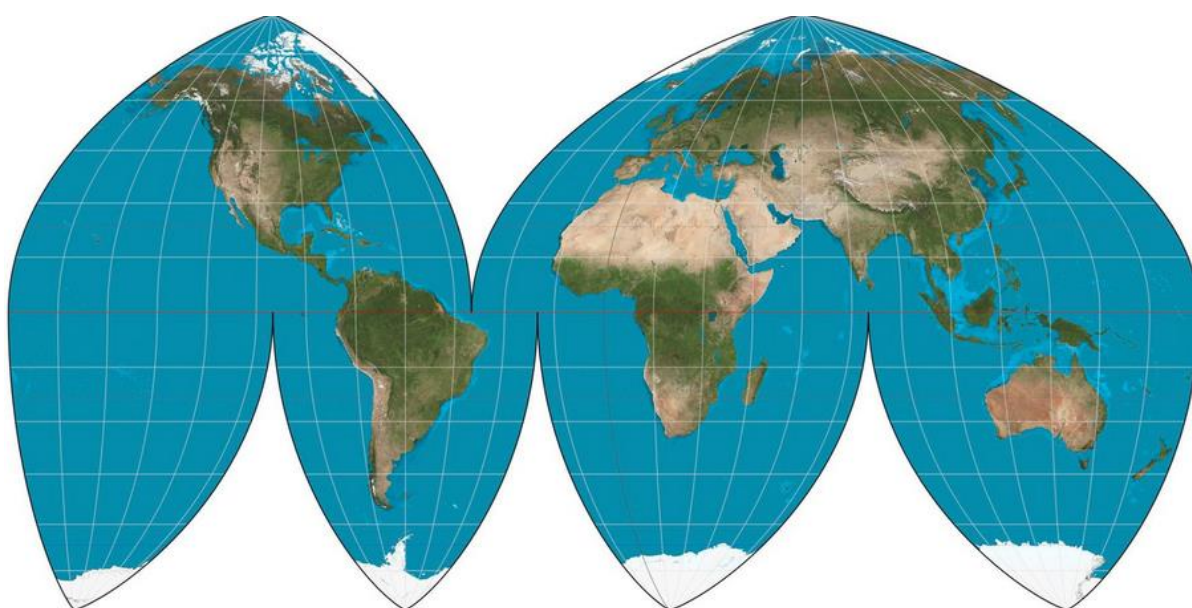
Amikor Európában az újkor, s vele az ipari forradalom beköszöntött, a tudomány és a kutatás formálisabbá, kvantitatív jellegűvé vált. Az 1650-es évektől már elfogadhatatlanná vált komoly természettudományos kutatás matematikai felkészültség nélkül. Ahogy Galilei szállóigéje tartja: „a természet könyvét a matematika nyelvén írták.”

Joel Mokyr (2017) tehát az eszmék piacában, versenyében látja Európa kivételes gazdasági fejlődésének a kulcsát és alapját. A klasszikus ókori, középkori tudományt sokszor felülíró, felforgató új eszmék azért tudtak „életben maradni” és fejlődni, mert az európai kontinensen számos, különféle kis állam alakult ki, amelyek egyike másikja mindig védelmet nyújtott nekik. A méretgazdaságosságot a közös tudományos nyelv és a nemzetközi tudóstársaságok biztosították. Mokyr szerint tehát a haladás motorját nem annyira az anyagi szükségletek, mintsem az új eszmék jelentik. „A történelmet annyira irányítják az eszmék, amennyire a szellemi változásokat az anyagi körülmények ösztönzik.” Ugyanakkor azt is látni kell, hogy Európa azért válhatott az új, kreatív eszmék piacává, mert méretéhez képest nagyon sok államra, régióra tagozódott. Ennek pedig, akárhogy is nézzük, földrajzi okai vannak.

Európa élre tör – miért éppen Európa?

Rozsnyai Bálint, az angol irodalom nagyszerű egyetemi oktatója az egykori szegedi József Attila Tudományegyetemen az 1970-es évek felejthetetlen előadásai során egyszer kijelentette, hogy a valóságot leginkább tükröző, legrealistább irodalmi narratíva a népmese. Hogy a legkisebb, a leggyengébb mindig győz a végén, hogy a megpróbáltatások és a jószág elnyeri méltó jutalmát ... mindez igaz, ha a meséket olyan tükörként értelmezzük, melyben mindennek pontosan az ellentéte a reális világ. A valóságban mindig a legkisebb volt a vesztes, a legfiatalabb fiú nem győzte le bátyjait és a jószág hiába próbált versenyre kelni az érdekekkel.

Európának sem a területe, sem a lakosságszáma – utóbbi sem a múltban, sem ma – nem indokolja, hogy miért éppen az európai kultúra és technika van elterjedve az egész világon, miért az angol a világnyelv – és miért nem a kínai, az indiai, az egyiptomi, az arab, a mezopotámiai, vagy az azték, inka kultúra nyomaival találkozunk az utazó világszerte.

Kontinens	Terület km ²	Kontinens	Lakosságszám
Ázsia	44 500 000	Ázsia	4 900 000 000
Afrika	30 000 000	Afrika	1 500 000 000
Észak-Amerika	24 200 000	Európa	746 000 000
Dél-Amerika	17 800 000	Észak-Amerika	617 000 000
Antarktis	14 200 000	Dél-Amerika	438 000 000
Európa	10 100 000	Ausztrália és Óceánia	46 000 000
Ausztrália és Óceánia	8 500 000	Antarktis	2 500

A hét kontinens nagyságrendjében Európa területével a 6., lakosságával a 3.

Kép: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=24103919789248958&set=pcb.3128280534043711>

Forrás: Al

Hogy ennek a jelenségnek a földrajzi okát megközelítsük, először is nézzük meg Európa domborzati és vízrajzi térképét. A rossz emléké gyarmatosítástól, mint társadalmi, geopolitikai októl, egyelőre tekintsünk el, hiszen magának az európai civilizációnak a bölcsőjét sem Európában, hanem Ázsiában – Perzsiában – ringatták.

Európa domborzata és vízrajza: öblökkel, beltengerekkel, félszigetekkel, szigetekkel, lánchegységekkel, dombvidékekkel, folyókkal, tavakkal rendkívül tagolt kontinens

Forrás: Europe Physical map <https://www.diercke.com/content/europe-physical-map-978-3-14-100790-9-27-2>

Először is, tudjuk-e mit jelent az a név, hogy Európa? Igen, volt egy hercegnő – Európé – akit Zeusz az ókori görög mitológia főistene elrabolt bika képében. Honnan rabolta el? Ázsiából, a Közel-Keletről, Föníciából. Európé ugyanis az első föníciai király – (Poszeidón tengeristen és egy Észak-Afrikát jelképező habléány, Líbia fia) Agenor – lánya volt. Innen vitte át a tengeren Kréta szigetére, ahol utóduk – Minosz király – megalapította a krétai, minósz birodalmat. Mint a mitológia modern kori értelmezéséből megtudhatjuk, Zeusz a Földközi-tenger keleti medencéjében évezredek óta uralkodó kő- és bronzkori anyaistennők hatalmát váltotta le a vas jegyében³ (Graves 1981). Az európai vaskorszak Krétáról terjedt észak felé, ahogy Európé testvére, Kadmosz, a húga után nyomozva eljutott Hellászba, és ott megalapította Théba híres városállamát.

Az Európé névnek két interpretációja van az ógörög nyelvből: „eur opé,” ami annyit tesz, hogy „széles arc,” vagyis a mediterrán anyaistennő jelképe, a telihold. A név másik értelmezése földrajzi szempontból izgalmasabb: „eu rópé,” ami azt jelenti, hogy „jó a fűzfának.” Mi jó a fűzfának? A sok víz. Európa földje méretéhez képest nagyon bőségesen el van látva vízzel.

³ Az európai vaskor Zeusszal született: amikor az arkádiai Lyakón-hegy barlangjában Rhea – a tölgyfa titanisz – férje, Kronosz, a gyermekeit felfaló, rettenetes idő titán elől elrejtőzve, titokban megszülte hatodik, legkisebb fiát, Zeust, csendben kellett ezt megtennie. Fájdalmában belevájta az öt ujját a barlang vörös agyag alapzatába. Mivel Rhea hatalmas istennő volt, az így kiforduló agyagból azonnal kis istenségek születtek: a Vas, az Acél, a Kés, az Üllő és a Kalapács – vagyis Zeusszal, akit Rhea azonnal Kréta szigetére vitt, megszületett a vaskorszak.

Európában nincsenek az afrikai Szaharához, Kalahárihoz, az ázsiai Takla-Makánhoz, Góbihoz, Arab-sivataghoz, a dél-amerikai Atacama-hoz, az észak-amerikai Death Valley-hez, vagy az ausztráliai Viktóriához hasonló méretű, hatalmas sivatagok. A kis európai kontinenst át- meg átszabdallják a folyók, a tavak, a mocsarak, a tengeröblök, a félszigetek és a vizekben gazdag hegységek.

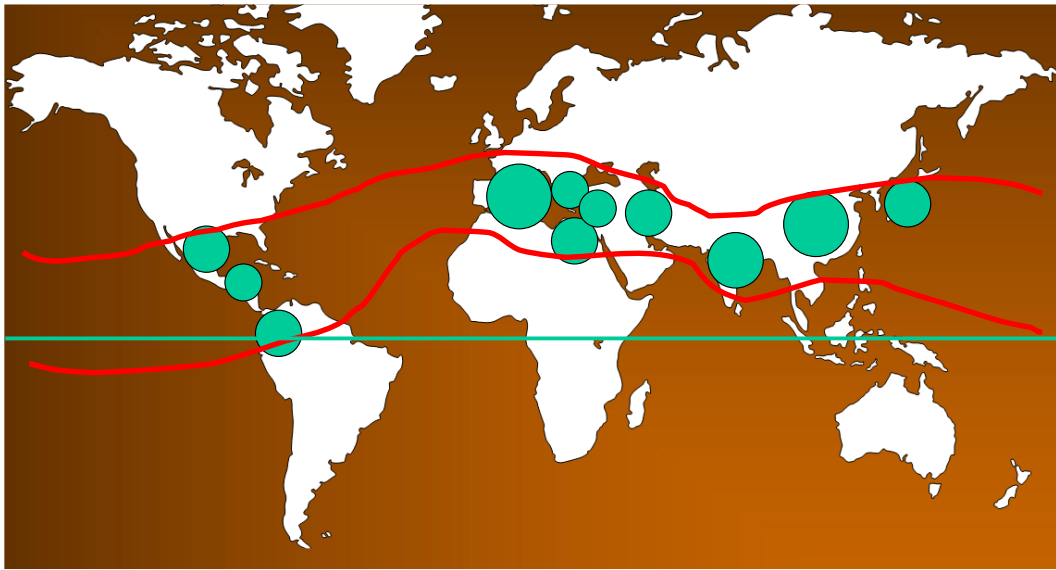

Európé föníciai királynőjének értelmezése, és útja Zeusz bikájával a Közel-Keletről Kréta szigetére – az európai kultúra első államának, a Minószi Birodalomnak legendákba vesző megalapítása jegyében a vaskor hajnalán

Saját szerkesztés, képek forrása AI és Internet

A településföldrajz úgy tanítja (Tózsza 20), hogy az első állandó települések, a későbbi királyságok és birodalmak építőkövei a mezőgazdaság megjelenésével jöttek létre. A növénytermesztés az eladdig vándorló, gyűjtögető, vadászó és állattenyésztő családokat, nemzetségeket, hordákat, törzseket állandó lakhely választására kényszerítette. Hol alakultak ki az első állandó lakhelyei a homo sapiensnek? A nagy folyók termékeny völgyeiben a Nílus mentén Egyiptomban, az Eufrátesz és a Tigris között, Mezopotámiában, a nagy indiai és kínai folyók mentén, ahol az öntéstartalaj kiváló termékenységet biztosított. A közigazgatás is ennek hatására jelent meg, hiszen a nagy folyókhoz vezető öntözőcsatornákat, vízátemelő szerkezeteket meg kellett védeni, a munkát meg kellett szervezni. Az első birodalmak kialakulása ott történt tehát, ahol a világ legtermékenyebb talajai voltak. Ha ezt térképen ábrázoljuk, azt a tendenciát látjuk, hogy ezek az egyiptomi, babiloni, indiai, kínai birodalmak nem a trópusi éghajlati övben alakultak ki, ahol pedig minden adott volt a „kényelmes” vadászó, gyűjtögető életmódhoz, hiszen a környezet állandó volt. Ugyanez igaz a sarkvidéki tájakon is, ahol szintén megjelentek az emberek. Akárcsak az állandóan forró, úgy az állandóan hideg éghajlat sem kedvezett az állandó

települések, városok, birodalmak kialakulásához. Az első nagy birodalmak a trópusi övtől északra, illetve délre⁴ alakultak ki; tehát nem Európában.

A korlátlan hatalmú császárok és istenkirályok által uralt birodalmak ott alakultak ki, a földrészek elhelyezkedése miatt az Egyenlítőtől általában északra, ahol a földrajzi környezet (talaj, éghajlat, domborzat) még „barátságos” volt a mezőgazdasági művelésre és az évszakok még nem okoztak jelentős változékonyságot

Forrás: saját ábra

Amikor Babilonban, Ninivében⁵, Egyiptomban, Perzsiában, Indiában felépültek a paloták, Európában még gallyakból állatbőrökből összetákolt kunyhóban tengették életüket a halászó, vadászó, gyűjtögető kőkorszaki embercsoportok. A nagy birodalmak sok száz, több ezer éven át virágoztak, civilizációkat, kulturális értékeket, tudományt hoztak létre, s istenkirályok adminisztrációja irányította a termelést, a növénytermesztést, az öntözést, az állattenyésztést, gazdálkodást. A megtermelt és a termesztett felesleget az istenkirályok adminisztrációja központi raktárakban halmozta fel, s gondoskodott az elosztásukról.

Európában azonban nem jelentek meg istenkirályok, még akkor sem, amikor a földművelés ott is letelepedésre és állandó lakhelyek kialakítására készítette az embercsoportokat.

⁴ Mivel a kontinensek területének zöme az északi féltekén helyezkedik el jelenleg, a trópusi övtől délre csak Afrikában tudtak birodalmak kialakulni, mint pl. a Zulu. Dél-Amerikában és Ausztráliában a homo sapiens ottani, jóval későbbi bevándorlása miatt erre már nem volt elég idő a gyarmatosítás kezdetéig. Dél-Amerikában az Inká Birodalom ugyan kiterjedt az Egyenlítőtől délre is, kb. a 40. szélességi fokig, de csak a XIII. században alakult ki, s az 1532-ben megérkező spanyol hódítók pontot tettek az őslakosság „természetes” államépítő folyamatának végére – akárcsak Észak-Amerikában a globális viszonylatban szintén „későn” kialakuló Azték Birodalom esetében.

⁵ Ninivének (ma Moszul a neve Észak-Irakban, s ez a Föld egyik legrégebben lakott települése) már az idők kezdetén – 6 ezer évvel ezelőtt –, 120 ezer lakosa volt, tudhatjuk meg a Bibliából. Történt ugyanis, hogy az Úr a ninivei lakosok erkölcstelen életmódján megbotránkozva Jónás prófétát küldte, hogy szerezzen bizonyosságot milyen arányban vannak a gonosz és a jó emberek a városban, hogy Szodomához a Gomorához hasonló módon elpusztítsa bűnösöket. Jónásnak azonban nem fűlött a foga ehhez a súlyos következményekkel járó felderítéshez, ezért egy hatalmas levelű tökinde alá bújt el az Úr elől. Az Úr azonban forróságot támasztott, a tök levelei elfonnyadtak. Jónás méltatlankodva kérdezte Istent: ugyan mit vétett neked ez a szegény növény, hogy elpusztítottad? Mire az Úr így felelt: te szánakozol ezen a kis bokron, s én „ne szánjam Ninivét, ahol tizenkétszer tízezer ember él?”

Természetesen az európai vezetők, királyok, grófok, bárók is szerettek volna istenkirályok lenni, de a gazdagságuk, a termelés és a termesztés méretgazdaságossága miatt messze elmaradt egy fáraó, egy rádza, egy inka vagy egy kínai császár „isteni” hatalmától, hiszen ők kicsi területeken gazdálkodtak.

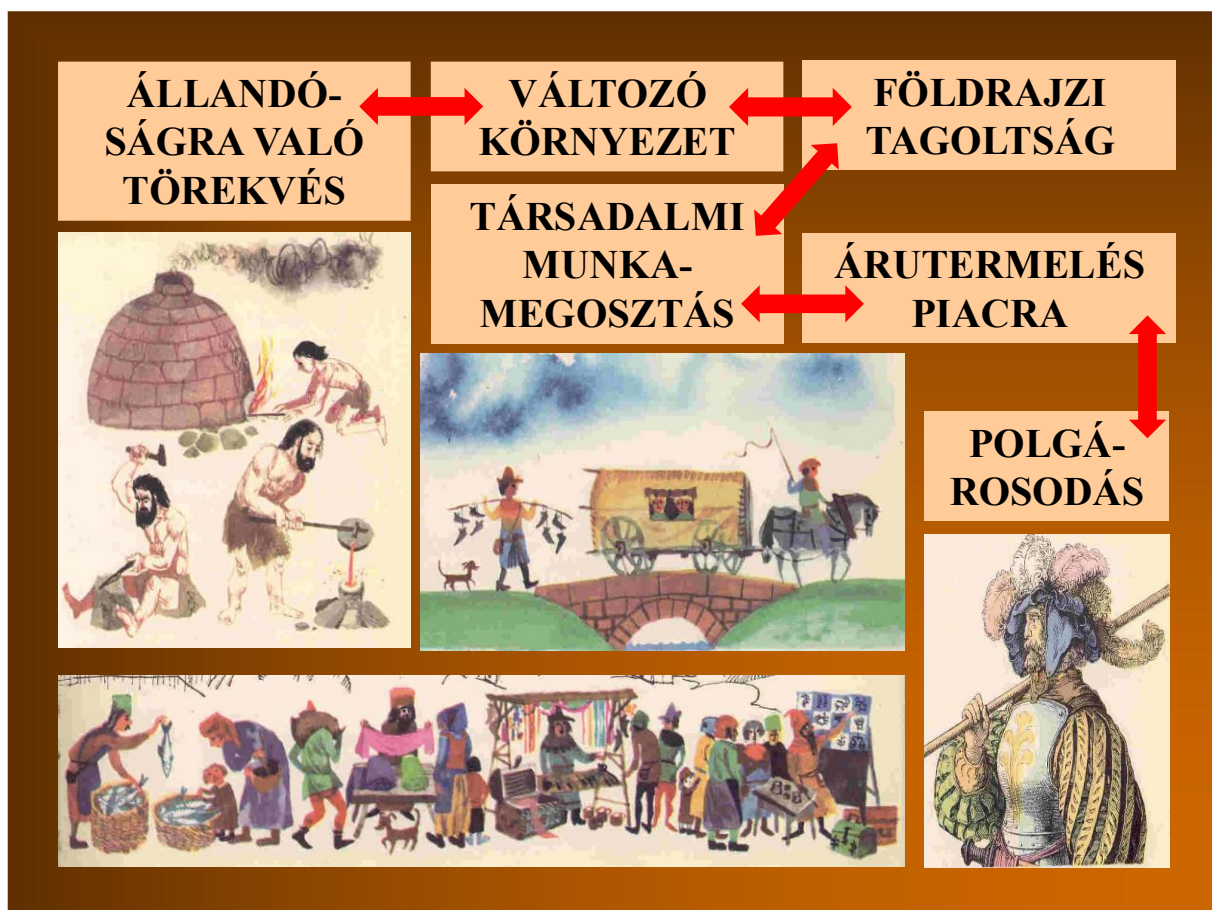
Európa földrajzi tagoltsága nem tette lehetővé, hogy olyan óriás kiterjedésű birodalmak alakuljanak ki, amelyet istenkirályok adminisztrációja irányít. Európa nagy részén négy évszak uralkodik: a tél hideg, a nyár meleg, a földrajzi környezet nagy kiterjedésben nem, csak foltokban kifogástalanul „barátságos” a mezőgazdasági művelés szempontjából (csak a Kárpát-medencében és Ukrajnában).

Kép forrás: D. Major 1963

Éppen Európa nagy mértékű tagoltsága, szétszabdaltsága volt az oka annak, hogy ezen a kontinensen soha nem tudott létrejönni a fáraókéhoz hasonló birodalom. Még később sem, amikor a modern korban erre kivételes helyzetű személyek, mint Napóleon vagy Hitler, kísérletet tettek. Európában nem volt – és ma sincs – egységes nyelv, egységes kultúra, egységes gazdálkodás, itt sok kicsi ország, királyság, grófság, hercegség alakult ki némiképpen mind egy kicsit különbözve egymástól. Mivel nem volt egységes birodalom – még a római sem volt soha egységes, sem kulturális, sem gazdasági tekintetben – a megtermelt termékeket, a termesztett élelmiszernövényeket, a tenyésztett állatokat nem gyűjtötte be egy istenkirály.

Az emberi nem természeténél fogva lakókörnyezetének az állandóságára, stabilitására, megbízhatóságára törekszik, úgy társadalmi, politikai, mint fizikai, természeti értelemben. Ahol tehát a földrajzi környezet változékony volt, mint a kontinentális éghajlati övezetben, ahol télen hideg, nyáron meleg volt, az ember rákényszerült arra, hogy olyan lakóhelyeket építsen, amelyek télen fűthetőek, téli ruhákat, lábbeliket készítsen magának. Ahol a természeti környezetben a

domborzat és a talaj nem volt optimális a mezőgazdasági művelésre, az ember rákényszerült a mezőgazdasági vaseszközök, így a vasgyártás feltalálására. Kialakult a társadalmi munkamegosztás, ahogy az egyes mesterségek létrejöttek. A társadalmi munkamegosztás következtében azok, akik például lábbeliket, téli – nyári csizmákat, szandálokat készítettek, többet állítottak elő, mint ami saját szükségletük, közvetlen előljáróik szükséglete volt. Így volt ez a nagy birodalmakban is, Egyiptomban, Indiában, Kínában, Perzsiában, ahol a birodalmi adminisztráció begyűjtötte és raktározta a felesleget. A kontinentális Európában azonban, ahol a magas hegyek, valamint a kontinens horizontális tagoltságából adódó rendkívüli vízbőség nem tette lehetővé a nagy birodalmak kialakulását és az istenkirályok uralmát, a termény- és termék-felesleget az egyes nemzetségek, népek, grófságok, hercegségek, királyságok területén előállítóik sok-sok kis piacra kezdték hordani. Ehhez a kereteket, a kocsit is tökéletesíteni kellett és út- és vasúthálózatot is ki kellett alakítani. Megindult a piacra termelt áruk kereskedelme és elkezdett kialakulni a piaczgazdaság, majd annak következményeként a polgárság – vagyis a kapitalizmus. Ez az a mozzanat, ami nem történt meg a nagy birodalmakban, de megtörtént Európában, a legkisebb kontinensen. Európa „élre törésének” a történetét a fenti összefoglalásnál sokkal részletesebben, közérthetőbben ismerteti könyvében Márkus István (1986).

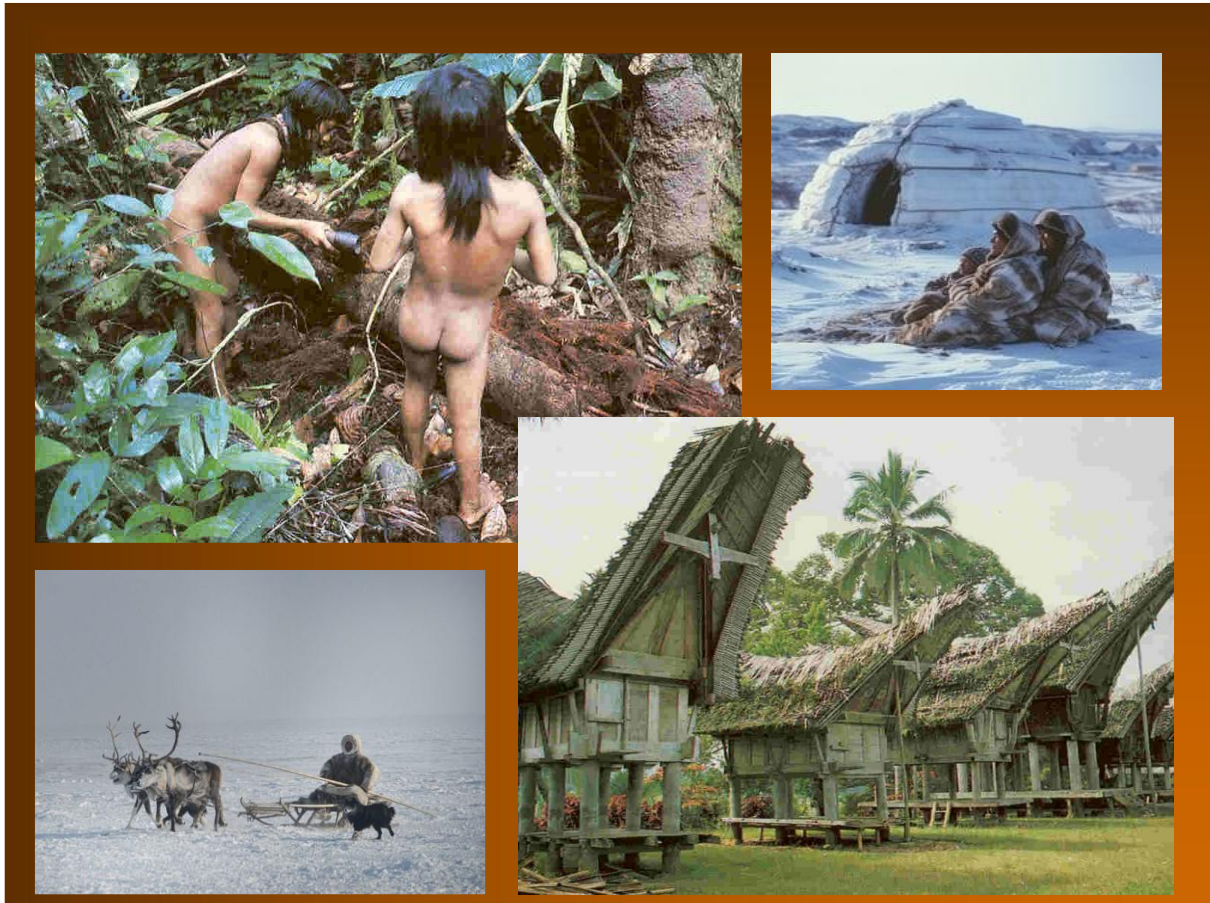
Európa XV-XVIII. századi versenyelőnyének tényezői

Képek forrása D. Major 1963

A történelem módot adott arra is, hogy a nagy birodalmak és az európai kicsiny, de már a piaczgazdasági árutermelés útján elindult kis királyságok összemérjék versenyképességüket. Amikor Cortés és Pizarro spanyol konkvisztádorai megérkeztek Mexikóba és Peruba, elámultak az akkori spanyol építészetet felülmúló hatalmas városok, templomok és paloták láttán Tenochtitlanban és Quitoban, amely a birodalmi urbanizáció megkésett megjelenése volt, hiszen az amerikai földrészen a homo sapiens jóval később jelent meg, mint Afrikában és Euráziában. Mégis, a

pár száz fős spanyol hódítók tízezres létszámú azték és inka seregeket győztek le és könnyedén gyarmatosították az Újvilág akkor ismert területeit.

Ugyanakkor az állandóan forró vagy hideg és változatlan földrajzi környezet – amilyen a hatalmas Amazonas-medencében, a kongói esőerdőkben, Borneó és Új-Guinea dzsungeljeiben, vagy Észak-Kanadában, Grönlandon és Szibéria északi részén uralkodik –, nem ösztönözte a technikai gazdasági fejlődést, a társadalmi munkamegosztást, birodalmak kialakulását.

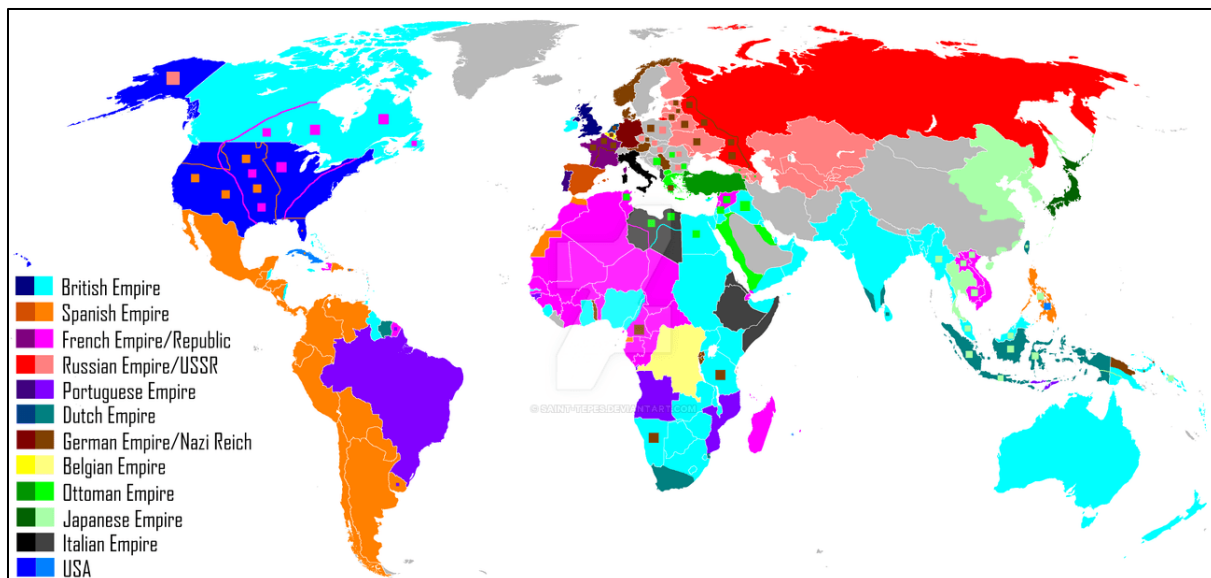
A trópusi esőerdőkben és az Északi sarkkör vidéken – ahol állandó a földrajzi természeti környezet; az éghajlat mindig egyenletesen meleg vagy a hideg – a társadalmi, gazdasági, technológiai fejlődés nagyon lassú; az európai gyarmatosítás által nem érintett helyeken a helyi társadalmakban még a XX. század elején is kőkorszaki viszonyok uralkodtak.

Képek forrása: Internet

Európa tündöklése

A XIX. század végén, a XX. század elején a világ gazdasági versenyképességének nyertese Európa volt – földrajzi tagoltságának, változékony és kedvezőtlen természeti földrajzi környezetének eredményeképpen. Ez abban mutatkozott meg, hogy szinte az összes kontinenst gyarmatosította. Ha ebben az időszakban a 12 legnagyobb gyarmatokkal rendelkező országot tekintjük, abból 9 európai, és ha ezekből elvesszük a minimális gyarmati területekkel rendelkezőket (Törökország, Japán és az USA), akkor az összes gyarmati (nagy)hatalom európai. Közük is meghatározó, első helyen állt a viktoriánus kori Anglia (Indiával, Ausztráliával, Kanadával, Dél- és Kelet-Afrikával), Spanyolország (Mexikóval, Közép-Amerikával, Dél-Amerika nagy részével és a Fülöp-szigetekkel), Franciaország (Nyugat- és Észak-Afrikával, Hátsó-India

egy részével és Madagaszkárral), Oroszország (Közép-Ázsiával, Kelet-Európával és Finnországgal), Portugália (Brazíliával, Angolával és Mozambikkal), Hollandia (Indonéziával) és Belgium (Kongóval).

Európa a világ ura. A térkép a XX. században, a II. világháború elején ábrázolja a gyarmati világot a felbomlása előtt. (Németország Franciaország megszállásával és Japán Kína északi részének megszállásával csak pár évig volt „gyarmattartó.”)

Forrás: Colonial Empires, World History

<https://fiveable.me/world-history-since-1400/unit-9/3-colonial-empires/study-guide/w8yb4KzAt6aeAwag>

Ez a helyzet az I. és a II. világháború után a gyarmatok önállóságával felbomlott, és Európa elvesztette világuralmi pozícióját, melyet a II. világháború után – a hidegháború évtizedei alatt – az USA és a Szovjetunió foglalt el. A hidegháborút követően, a szovjet bukással az USA egyedüli szuperhatalommá maradt a világ ura, Európa pedig – immáron, mint az Európai Unió – a második helyet foglalta el. A földrajzi adottságok, a tagoltság, a változékony környezethez történő alkalmazkodás kényszere az internettel átszőtt, távolságok nélküli világban már nem jelentettek meghatározó versenyelőnyt az EU-nak.

Európa hanyatlása a XXI. század első negyedében

Az I. világháború az USA-t nagyhatalommá tette, a II. pedig szuperhatalommá. A Szovjetunió gazdasági legyőzése (1993) után az USA-nak két gazdasági kihívója akadt: a nagy léptekkel felzárkózó Kína és az Európai Unió, melynek gazdasági motorja Németország volt. Az EU az euró bevezetésével „hadat üzent” az USA dollár világvaluta szerepének 2002-ben. A legnagyobb fenyegetést viszont az Új Selyemút nevű kínai kezdeményezés meghirdetése jelentette 2013-ban. Ez egyesítette volna az óriási léptekkel fejlődő kínai gazdaságot, a kimeríthetetlen ásványkincsekkel és természeti erőforrásokkal rendelkező Oroszországot, amely még a Szovjetunió szétesése után is a világ leghatalmasabb kiterjedésű országa, valamint a világ gazdaság második helyén „motorozó” Európai Unió tudásiparát. Könnyű belátni, hogy az EU, Oroszország és Kína gazdasági integrációja egy olyan kontinentális eurázsiai szuperhatalmat hozott volna létre, amely halálos fenyegetés lett volna az USA világhatalmi pozíciójára nézve. és hogy ez mennyire komoly gazdasági fenyegetés volt, az bizonyítja, hogy a Világbank, a CIA és a IMF 2014-ben publikált GDP előrejelzéseinek összesítése és átlagolása 2015-re az EU 28 tagállamának összesített GDP-je a történelem során először meghaladta volna az USA-ét.

Mi sem természetesebb, hogy „véletlenül” 2015-ben egy addig nem látott migrációs hullám indult meg az EU és annak gazdasági motorja, Németország irányába, ami a német szociális háló és gazdaság leterhelésével járt. „Véletlenül” 2016-ban bejelentették az angolok kiválását az EU-ból – ezzel is gyengítve az EU gazdasági teljesítményét. De ez még nem jelentette a kínai-orosz-európai gazdasági integráció ellehetetlenítését. Ennek előkészítése már az Új Selyemút terveivel egyidőben megkezdődött, mégpedig úgy, hogy az USA-nak látszólag semmi köze nem volt az integrációs terv szétrobbantásához. A NATO tagállamok és Oroszország között fekvő Ukrajnában 2014-től az addigi orosz orientáció helyett egy euro-atlanti kormány jött létre, amely az ukrán nacionalizmus felélesztésével – nem csak a 150 ezres magyar kárpátaljai nemzeti kisebbség, hanem – a több, mint 8 milliós kelet-ukrajnai orosz kisebbség ellen is felépve, polgárháborús állapotokat eredményezett az ország keleti részén.

Az ukrajnai polgárháború 8. évében, 2022-ben Oroszország nyíltan, katonailag beavatkozott, amely a német gazdaságot orosz energiával ellátó Északi-áramlat gázvezeték felrobbantásához, az oroszok elleni új gazdasági, szankciós „vasfüggöny” kialakulásához vezetve véglegesen romba döntötte az eurázsiai Új Selyemút gazdasági integráció tervét – látszólagosan minden amerikai beavatkozás nélkül, hiszen ez az ukránok honvédő háborúja (volt) az oroszok ellen, amit az Európai Unió sajátjaként ismert el. Ezzel Európa – pontosabban csak⁶ Nyugat-, Észak-, Dél- és Közép-Európa olyan útra lépett, amelyben véglegesen kiírja magát a világ nagyhatalmai közül és az USA európai katonai támaszpontjává, ha úgy tetszik gazdasági gyarmatává válik. Az új, multipoláris világban tehát a Brezinski-féle nagy geostratégiai „sakkjátszmának” megfelelően az ún. euro-atlanti gazdasági tömörülés (az USA, az annak katonailag, energetikailag, gazdaságilag alávetett Európai Unió Ausztráliával, Új-Zélanddal, Japánnal, Angliával és Kanadával kiegészülve) áll szembe az ún. BRICS-szel (Brazíliával, Oroszországgal, Indiával, Kínával, Dél-Afrikával, amely 2024-re kiegészült Iránnal, Egyiptommal, az Egyesült Arab Emírségekkel és Etiópiával). A BRICS + esetében 13 ország partnerként, 40 ország pedig csatlakozási szándékkal áll sorban. Meg kell jegyezni, hogy Kelet-Európa – Oroszország és Belorusszia révén – ez utóbbi gazdasági érdekszférába tartozik.

Tehát a XXI. század második negyedében nem is multipoláris, sokpólusú világ gazdaságra számíthatunk, hanem valójában egy, az 1945-1990 között hidegháború idején kialakult bipoláris, kétpólusú világrendre. A történelem ismétli önmagát. Ebben az új felállásban Európa ismét – akárcsak a hidegháború idején – megosztott lesz a nyugati és a keleti része között.

Összegzés

Európa – kedvezőtlen földrajzi adottságainak ellenére, vagy éppen azok miatt – a XIV-XVIII. századok során a kontinensek közül elsőként és egyedülállóan piacgazdaságot épített ki. A kapitalizmus európai megjelenésével, gazdasági erőfölényével a XIX-XX. századig könnyedén gyarmatosított az egész világot. Európa lett a világ ura. Az I. világháború megroppantotta, a II. világháború megtörte Európa világuralmát, melyet az USA vett át tőle. A hidegháború évtizedeiben a XX. század végéig Európát a két új világhatalom, az USA és a Szovjetunió osztotta meg. A XXI. század elején, pontosabban már 1990-től Európa – benne az Európai Unióval – újra megerősödött és felzárkózott az USA mellé, mint gazdasági világhatalom. A kis kontinens eme második tündöklése addig tartott, amíg ez keleti (orosz-kínai) orientációval nem jelentett

⁶ Kelet-Európa (amelynek legnagyobb része Oroszországhoz tartozik, kisebb része Ukrajna, Belorusszia, Moldávia, Örményország, Grúzia és Azerbajdzsán) területileg nagyobb, mint Nyugat-, Észak-, Dél- és Közép-Európa együttvéve!

gazdasági fenyegetést az USA-nak. Amint ez megtörtént, 2015-től 2025-ig a kontinens gazdasági versenyképessége rohamos lejtmenetbe került, amelyben nem fedezhető fel közvetlen amerikai beavatkozás, hanem éppen ellenkezőleg: Oroszország látszólag minden ok nélkül megtámadta Ukrajnát, sőt vélhetően az egész Európai Uniót.

Befejezésül: nem szabad elfelejtenünk egy ókori római geopolitikai bölcsességet Seneca tollából: *cui prodest scelus, is fecit*, amelyet így interpretálhatunk angolul *whoever profits by the crime, committed it* (aki hasznot húz a bűntettből, az követte el); röviden *cui prodest*, azaz kinek állt az érdekében az, ami történt? A másik pedig egy szállóige George Santayana tollából: *Those who cannot remember the past are condemned to repeat it* (akik nem ismerik a múltat, arra ítéltetnek, hogy újra átéljék azt). Ez utóbbi az Oroszország ellen – az USA gazdasági érdekében – „hadba lépni” kívánó EU vezetők figyelmébe lenne ajánlható.

(Kézirat lezárása: 2025. október 10.)

Források

- **Behringer**, Wolfgang (2007): Kulturgeschichte des Klimas. Beck, München. Magyarul: a klíma kultúrtörténete. Corvina, Budapest, 2010.
- **D. Major** Klára (1963) Évezredek története. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 95 p. MSZ 5601-59
- **Enyedi** György (1972) A társadalom és földrajzi környezete. In: Enyedi Gy. = Földrajzi és Társadalom. Magvető Könyvkiadó 1983. ISBN / 963-271-966-2. pp 17-32
- **Fodor** Ferenc (1933) Bevezetés a gazdaságföldrajzba. Szent István Társulat 234 p.
- **Fodor** Ferenc (1946) A magyar lét földrajza. Kézirat MTA Könyvtára, Kézirattár Ms. 10 739/I-II.
- **Ginelli** Zoltán (2017) Földrajzi determinizmus Fodor Ferenc gazdasági földrajzában = Magyar Blog. Letöltés: <https://zoltanginelli.com/2017/01/13/eghajlati-determinizmus-fodor-ferenc-gazdasagi-foldrajzaban/>
- **Graves**, Robert (1981) A görög mítoszok I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 549 p. - 607 p. ISBN 963 07 1975 4
- **Gregory**, Derek et al. szerk. (2009) Dictionary of Human Geography 5th Edition. Wiley, Chischester 1072 p. ISBN: 978-1-405-13288-6
- **Harden**, Carol (2012): Framing and Reframing Questions of Human-Environment Interactions = Annals of the Association of American Geographers, 102/4. pp 737–747.
- **Huntington**, Ellsworth (1915) Civilization and Climate. Yale University Press, New Haven 478 p. Letöltés: <https://www.scribd.com/document/128615815/Civilization-and-Climate-Ellsworth-Huntington>
- **Huntington**, Ellsworth (1922) Principles of Human Geography. Wiley, New York 458 p. Letöltés: <https://dn790002.ca.archive.org/0/items/principlesofhuma00huntuoft/principlesofhuma00huntuoft.pdf>
- **Kulcsár** Dezső (2009) A fenntartható fejlődés. Mi a valóság? = Valóság. 52. 3.
- **Mackinder**, Halford (1904) The Geographical Pivot of History = Geographical Journal, 1904/23, pp 421–37
- **Márkus István** (1986) Európa élre tör – Európa fejlődése a XV-XVII. században. In: F. Kemény M. szerk. Képes történelem sorozat ISSN 0453-6541. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 167 p ISBN 963 11 5064 X.
- **Mokyr**, Joel (2017) Hogyan nyerte meg Európa a jólétért folyó versenyt? = BBC History A világtörténelmi magazin. VII. 11. pp 53-57

- **Probáld** Ferenc (2016) Viták és tanulságok – földrajztörténeti mozaikkockák. In: Probáld F. szerk. Válogatott tanulmányok a földrajzról. pp 9-22. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, ISBN 978-963-312-254-9 Letöltés: https://rtt.elte.hu/media/0a/40/1460f455e717111a81a3f6e22bf8f04f7b80ebd5265eb5095c1dbd4b18ea/RTT_Probald_konyv.pdf
- **Ratzell**, Friedrich (1882) The State as a Physical Organism. Karlsruhe Polytechnic University. Letöltés: Geopolitika.ru <https://www.geopolitika.ru/en/article/friedrich-ratzel-state-physical-organism>
- **Sluyter**, Andrew (2003) Neo-environmental Determinism, Intellectual Damage Control, and Nature/Society Science. = Antipode, 35/4. pp 813–817.